Originalni naučni rad

*Svetislav S. PAUNOVIĆ**

Beogradska bankarska akademija, Beograd

*Maja S. DIMIĆ***

Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd

*Olja M. ARSENIJEVIĆ****

Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd

ANALIZA DRUŠTVENO-EKONOMSKIH KRETANJA U SRBIJI U USLOVIMA KRIZE

Apstrakt: U radu su analizirani socijalni i ekonomski indikatori u Srbiji u uslovi-
ma krize. Pre izbijanja svetske ekonomske krize, privredni rast u Srbiji bio je zasnovan
na predimenzioniranoj javnoj i ličnoj potrošnji i ekspanziji agregatne tražnje. Preliva-
nje svetske ekonomske krize sa finansijskog na realni sektor, kao i produbljivanje do-
maće krize, za posledicu su imali makroekonomsku i društvenu neravnotežu u privredi
koja se ogledala u: padu bruto domaćeg proizvoda, povećanju spoljnotrgovinskog de-
ficita, smanjenom obimu stranih direktnih investicija, povećanju stope nezaposlenosti
i stope siromaštva. Obrazovni sistem, kao jedan od ključnih generatora ukupnog rasta
i razvoja ekonomije, još uvek ne proizvodi ljudske resurse koji, svojim znanjima i vešti-
nama, mogu da se bore sa izazovima kao i da kreiraju pozitivne promene u poslovnom
okruženju. U tom kontekstu, konkretne razvojne politike u Srbiji sve više moraju da
budu fokusirane na razvoj ljudskog kapitala i unapređenja obrazovnog sistema koji tre-
ba da postane pravi pokretač novog razvojnog ciklusa.

Ključne reči: ekonomska kriza, bruto domaći proizvod, strane direktne investicije,
spoljna trgovina, stopa nezaposlenosti, stopa siromaštva, (preduzetničko) obrazovanje.

UVOD

Sredinom 2007. godine uočeni su prvi znaci početka turbulencija na tržištu
nekretnina u Sjedinjenim Američkim Državama, a negativni efekti krize manife-
stovali su se već u drugoj polovini iste godine. Recesija i kolaps, ne samo američ-
kog finansijskog tržišta već finansijskih tržišta evropskih i vanevropskih zemalja,

* redovni profesor, svetislav.paunovic@bba.edu.rs

** docent, maja.dimic@fpasp.edu.rs

*** redovni profesor, olja.arsenijevic@fpasp.edu.rs

nastupile su u drugoj polovini 2008. godine sa slomom hipotekarnog tržišta koje je glavni uzročnik nastanka krize. (Dimić-Paunović i dr. 2018) Kada je kriza eskalirala, brzo se prenela sa finansijskog na realni sektor, a posledice su osetile kako zemlje koje su direktno učestvovalе u rizičnim transakcijama, tako i države, poput Srbije, koje je pogodio odliv kapitala, pad tražnje i izvoza i smanjenje stranih direktnih investicija. U tom kontekstu, zemlje koje prolaze kroz tranzicioni period i pripadaju grupi zemalja u razvoju, indirektno su osetile domino efekat globalne finansijske krize. Kriza se iz ekonomski razvijenih zemalja u region Zapadnog Balkana prelila kroz četiri kanala:

- bankarski sektor – banke u većinskom stranom vlasništvu (matice iz Evropske unije) transilirale su probleme nedostatka kreditnog potencijala na region (ćerke kompanije),
- strane direktne investicije – zabeležen je trend smanjenja priliva stranih direktnih investicija, koji je varirao od zemlje do zemlje u analiziranom regionu,
- spoljna trgovina – umanjena ekonomska moć razvijenih ekonomskih tržišta rezultirala je padom tražnje na globalnom nivou, što je direktno uticalo na smanjenje obima izvoza u zemljama regiona,
- tržište rada – smanjenje tražnje za radnom snagom kako na ključnim ekonomskim tržištima tako i u regionu.

Zemlje Zapadnog Balkana su pre eskaliranja krize bile izložene internoj krizi koja se ogleda u ekonomskim transformacijama, makroekonomskoj nestabilnosti, političkim nesuglasicama koje su rezultirale izbijanjem ratova i uvođenjem sankcija. Srbija je indirektno osetila domino efekat krize. Za razliku od razvijenih evropskih privreda, u Srbiji je rizik gubitka kapitala u finansijskom sektoru bio minimalan, jer su plasmani u tom sektoru bili nerizični (potrošački krediti, hipotekarni krediti i krediti privredi). (Golubović 2009:488) Negativni efekti finansijske krize bili su praćeni već postojećim makroekonomskim neravnotežama u privredi Srbije – visoki budžetki i spoljnotrgovinski deficit. Poskupljenje kredita, smanjenje priliva investicija, kao i smanjenje prihoda od privatizacije, uslovljava drastično smanjenje spoljnih izvora finansiranja budžetskog i spoljnotrgovinskog deficita (Stefanović-Golubović 2009). U tom kontekstu, realni sektor je bio pogođen ekonomskom krizom:

- pad BDP-a,
- povećanje stope nezaposlenosti i siromaštva,
- rast spoljnog duga,
- opadanje industrijske proizvodnje,
- pad građevinske aktivnosti,
- smanjenje spoljnotrgovinske razmene i prometa u trgovini na malo,

- manji priliv stranog kapitala i investicionih ulaganja,
- relativno visok nivo inflacije.

Strukturni problem Srbije u uslovima krize je postojanje resursnog jaza, odnosno veće potrošnje roba i usluga od njihove proizvodnje – nacionalna agregatna tražnja permanentno veća od ponude i finansiranje tog resursnog jaza izdašnim prilivom doznaka i stranog kapitala. (Adžić 2009:566) Razvojni „tranzicioni jaz” Srbije u pomenutom periodu karakterišu sledeće makroekonomske neravnoteže:

- visoko učešće domaće potrošnje u BDP-u,
- nedovoljan obim i nedovoljna struktura investicija u osnovna sredstva, kao i učešće u BDP-u (oko 20%),
- rastući budžetski deficit,
- visok spoljnotrgovinski deficit sa nedovoljnim obimom i neadekvatnom strukturom izvoza, kao i nedovoljnim učešćem u BDP-u (oko 30%),
- konstantan deficit tekućeg računa platnog bilansa,
- visoko učešće javnog duga (oko 45%),
- konstantan rast i visoko učešće spoljnog duga u BDP-u (73,6%). Prema metodologiji Svetske banke, zemlja je visoko zadužena ukoliko je učešće spoljnog duga u BDP-u veće od 80%. (Jakopin 2012:79)

U daljem tekstu biće prikazana analiza privrednih kretanja u Srbiji u uslovima krize posmatrana iz ugla ekonomskih (analiza BDP-a, spoljne trgovine i nivoa stranih direktnih investicija) kao i socijalnih indikatora (stopa nezaposlenosti, nivo zarada, stopa siromaštva i preduzetničko obrazovanje).

ANALIZA TRENDRA BRUTO DOMAĆEG PROIZVODA

Niska startna osnova (početkom i krajem devedesetih godina XX veka) kao i subvencionisanje državnih i društvenih preduzeća samo su neki od razloga ekspanzivnog privrednog rasta u Srbiji. (Dimić-Arsenijević i dr. 2019) Srbija je sprovela značajne ekonomske reforme u skladu sa odabranom strategijom restrukturiranja bankarskog sektora odabranim modelom privatizacije društvenog kapitala, strategijom privlačenja stranih investicija i po osnovu tih reformi, jačala je privatni sektor koji je nosilac ubrzavanja privrednog rasta, povećanja izvoza i povećanja životnog standarda stanovništva. (Đorđević-Veselinović 2010) Nekoliko godina pre početka svetske ekonomske krize Srbija je beležila solidan rast BDP-a. U periodu od 2001. do 2009. godine u Srbiji je zabeležen značajan realni rast BDP-a sa prosečnom stopom rasta od 4% koji predstavlja rezultat institucionalnih reformi i ekonomske i socijalne politike (grafikon 1).

Grafikon 1. Realni rast BDP-a u Srbiji u periodu 2001-2008. godina

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije 2010, str. 10

Od 2001. godine životni standard u Srbiji se značajno poboljšao što pokazuje podatak BDP po glavi stanovnika koji je u 2001. godini iznosio 1.700 evra, a u periodu od 2005. do 2008. godine *BDP per capita* je postepeno rastao i svoj najviši nivo dostigao u 2008. godini (4.546 evra). Postepen, ali konstantan rast BDP-a u posmatranom periodu na prvom mestu bio je rezultat razvoja tercijarnog sektora, sektora usluga sa prosečnom stopom rasta bruto dodatne vrednosti (BDV) od 4.6%. U tabeli 1 može se uočiti da su u okviru sektora usluga najbrži rast ostvarili: informisanje i komunikacije (16,2%, sa prosečnim doprinosom 0,6% BDP), trgovina na veliko i malo (10,2%, sa prosečnim doprinosom 0,9% BDP) i finansijska delatnost i osiguranje (6,3% sa prosečnim doprinosom 0,2% BDP) koji zajedno čine gotovo polovinu ostvarene vrednosti BDV. Sa druge strane, sektor industrija je zabeležio smanjenje od -0,1% uz marginalni negativni doprinos rastu BDP. U prvoj polovini 2010. godine, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, obim industrijske proizvodnje je povećan za 2,9% u odnosu na 2009. godinu. Međutim, već u 4Q došlo je do usporavanja privredne aktivnosti (posmatrano u odnosu na isti period 2009. godine) za oko 1,5%.

Tabela 1. Privredna kretanja u Srbiji u periodu 2001-2009, u %

	2001-2009	
	Stopa rasta	Doprinos BDP
Poljoprivreda	2,1	0,4
Industrija	-0,1	0,0
Usluge	4,6	2,4
Trgovina na veliko i malo	10,8	0,9
Informisanje i komunikacije	16,2	0,6
Finansijska delatnost i osiguranje	6,3	0,2
BDV	3,3	2,9
BDP	4,0	4,0

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije 2010, str. 24

Kada je došlo do pada kreditne aktivnosti kao i privatne i javne potrošnje, privreda Srbije suočila se sa krizom, koja je produbila već postojeće disproporcije u domaćoj ekonomiji. Nakon visokih stopa privrednog rasta, krajem 2008. pozitivan trend rastućih stopa bio je prekinut eskalacijom svetske ekonomske krize koja je usporila privredni razvoj i spoljnotrgovinsku razmenu. Domaći BDP u 2009. godini dostigao je svega 73% BDP-a iz 1990. godine, dok su u isto vreme najuspešnije zemlje u tranziciji odavno prešle nivo BDP-a iz 1990. godine. (Mičić 2011:3) Pod nepovoljnim uticajem svetske ekonomske krize, BDP u Srbiji beleži pad od 3,5% u 2009. godini. Da situacija u ekonomiji Srbije nije sjajna pokazuje i makroekonomska statistika Narodne banke Srbije, prema kojoj naša ekonomija nije beležila privredni rast. Prvobitna projekcija pada BDP-a Narodne banke Srbije iznosila je 0,5%, da bi ubrzo bila revidirana na 1,5%. Prema analizi Međunarodnog fonda (*IMF, 2012*), prosečan rast privredne aktivnosti u zemljama u regionu Centralne i Istočne Evrope u 2012. bio je 2%, pri čemu se pozitivan trend nastavlja i u 2013. (2,6%) i u 2017. (3,8%). Sa druge strane, Srbija je na osnovu ove studije zabeležila smanjenje BDP-a od 0,5%.

Na osnovu objavljene studije Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020, a pema analizi osnovnog scenarija rasta privredne aktivnosti u Srbiji (koji pretpostavlja sticanje statusa kandidata, pa na kraju člana EU, te korišćenje ekonomskih pogodnosti koje bi ovakav politički razvoj doneo), prosečan rast BDP-a bi iznosio 5,8%. Vrednost BDP-a u 2020. godini trebalo bi da dostigne vrednost od 52,7 milijardi evra (oko 7,5 hiljada evra po glavi stanovnika). (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020, str. 65)

SPOLJNA TRGOVINA

Srbija je nedovoljno razvijena i nekonkurentna zemlja koja raspolaže skromnim resursima i uvezno je zavisna. Godinama unazad u trgovinskom bilansu se beleži sve veći deficit robne razmene. U periodu 2001-2008. Srbija je ostvarila visoke godišnje stope rasta izvoza robe i usluga (20,9%, izraženo u evrima). U posmatranom periodu pokrivenost uvoza izvozom bila je konstantno ispod 50%, što znači da je ostvareni deficit bio veći od ukupno realizovanog izvoza (najmanja pokrivenost zabeležena je u 2004. godini -35,6%). (Izveštaj o razvoju Srbije 2010, 2011, str.122) Povećanje obima izvoza roba i usluga nije doprinelo povećanju učešća robnog izvoza u BDP-u, koji je u 2008. godini bio 22,2%, što posle Albanije predstavlja najlošiji rezultat u Evropi. (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020, 2010, str.36)

U 2009. godini, godini eskalacije ekonomske krize, spoljnotrgovinsku robnu razmenu karakteriše pad domaće potrošnje i spoljnotrgovinske razmene Srbije koja je posledica negativnih efekata krize i nepovoljnih kretanja na domaćem tržištu.

Postoji nekoliko razloga koji su uzrokovali smanjenje izvoza Srbije: nedovoljna sektorska strukturiranost, pad industrijske proizvodnje, povećana domaća potrošnja i smanjenje cene primarnih proizvoda na svetskom tržištu.

Nedovoljna sektorska strukturiranost koja se temelji na primarnim proizvodima i proizvodima nižih faza prerade (poluproizvodi i sirovine) ne garantuje stabilan i dugoročan rast izvoza, jer posmatrano na dugi rok eksploatacija rudnih i prirodnih bogatstava je ograničena dok cene primarnih proizvoda vremenom padaju. Jedan od osnovnih makroekonomskih cijeva je povećanje izvoza, koja direktno pozitivno utiče na privredni rast i održivu konkurentnost na svetskom tržištu.

Kao posledica većeg pada obima uvoza od izvoza u 2009. godini spoljnotrgovinski deficit je smanjen, a pokrivenost uvoza izvozom povećana na 53,3% i veća je nego u 2008. godini kada je iznosila 47,9%. Drugim rečima, smanjenje spoljnotrgovinskog deficita u 2009. godini nije bilo rezultat povećanog obima izvoza roba već intenzivnijeg pada uvoza u odnosu na izvoz. Pored svetske ekonomske krize najveći uticaj na spoljnotrgovinsku robnu razmenu imali su:

- pad cene energenata (nafte i naftnih derivata),
- smanjenje likvidnosti privrede,
- depresijacija domaće valute,
- pad cene primarnih proizvoda na svetskom tržištu (pre svega metala, koji imaju veliko učešće u strukturi našeg izvoza) i
- smanjenje obima proizvodnje i plasmana robe u inostranstvo.

Krajem 2009. godine uočavaju se prvi znaci blagog oporavka na svetskom tržištu, koji u 2010. godini dovodi do postepenog rasta privredne aktivnosti u svetu. Ovakvi trendovi imali su pozitivni uticaj na porast obima izvoza tokom 2010. godine u kojoj je stopa rasta dostigla nivo od čak 24%, dok je obim uvoza roba i usluga porastao za 9,7% u odnosu na prethodnu godinu. (Analiza makroekonomskih i fiskalnih kretanja u 2010. godini, str.13)

Grafikon 2. Spoljnotrgovinski robni deficit

Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije, Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici

Jedan od razloga pozitivne tendencije u spoljnotrgovinskoj razmeni početkom 2010. godine bio je rast industrijske proizvodnje (pre svega u okviru proizvoda crne metalurgije), koji bi mogao da utiče na ubrzanje dinamike rasta izvoza. U 2010. godini pokrivenost uvoza izvozom je povećana na 58,6%, zbog bržeg rasta izvoza od uvoza. (Izveštaj o razvoju Srbije 2010, 2011, str.122)

Treba napomenuti da je od 1. januara 2010. godine Srbija predsedavala CEFTA-om, što joj je omogućilo ostvarivanje trećine ukupnog izvoza u regionu. Pored toga novi CEFTA sporazum, zahvaljujući uspostavljanju zajedničkog pravnog okvira za investicije, zemlje u regionu, pa i Srbiju, čini privlačnijim za stana ulaganja. U svojstvu predsedavajućeg, Srbija je prošle godine radila na usavršavanju trgovinske liberalizacije pri čemu su najvažniji zadaci bili:

- pokretanja pregovora o liberalizaciji usluga,
- stvaranje jednakih uslova za investicije i
- otvaranje tržišta javnih nabavki u svim državama potpisnicama sporazuma.

U studiji Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020 navedeni su osnovni ciljevi izvozno-orijentisanog rasta do 2020. godine:

- ostvariti prosečnu godišnju stopu rasta izvoza roba i usluga od 13,5%, dostižući udeo izvoza roba i usluga u BDP od 65% (to podrazumeva rast vrednosti izvoza robe i usluga sa 8,5 milijardi evra u 2009. na 34,2 milijarde evra u 2020. godini),
- izvoznim rastom povećati udeo razmenljivih sektora u formiranju BDP-a,
- smanjiti spoljnotrgovinski deficit sa 15,5% u 2009. na 12% u 2020,
- u strukturi izvoza povećati učešće razmenljivih dobara sa većim udelom novododate vrednosti. (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020, 2010, str.36)

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE

Poznato je da je Srbija, imajući u vidu situaciju devedesetih godina prošlog veka, kasnije započela proces reformi u poređenju sa drugim zemljama u tranziciji. Iako je posle 2000. godine investiciona klima u Srbiji poboljšana, naša zemlja je u poređenju sa drugim državama u regionu privukla relativno nizak nivo stranih direktnih investicija (SDI). Činjenica je da SDI, kao jedan od ključnih faktora ekonomskog razvoja država u procesu tranzicije, utiču na privredni razvoj i njen konstantan i dinamičan rast.

U periodu 2001-2011 procenjuje se da su ukupne investicije u Srbiji realno rasle po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 6% i da je obim investicija u periodu oko krize (2009-2011) smanjen za 20% u odnosu na prethodne tri godine. (Strane direktne investicije u Srbiji 2001-2011, str. 60) Kako bi se izvršila efikasnu realizaciju postkriznog modela i ostvarila godišnji priliv od 2,3 milijarde evra, mnogo više pažnje treba da bude usmereno na poboljšanje poslovnog ambijenta, smanjenje svih vrsta rizika i veće privlačenje stranih investicija.

Grafikon 3. Strane direktne investicije u Srbiji, u mil. evra

Izvor: Narodna banka Srbije, Ministarstvo finansija Republike Srbije

Tabela 2 Inicijalna ulaganja stranih investitora u Srbiji u periodu 2001-2011. godina

Kompanija	Zemlja porekla	Sektor	Vrednost ulaganja, u mil. evra
Telenor	Norveška	Telekomunikacije	1,602
Gazprom Neft-NIS	Rusija	Energetika	947
Fiat automobili Serbia	Italija	Automobilska industrija	940
Delhaize	Belgija	Maloprodaja	933
Philip Morris DIN	SAD	Duvanska industrija	733
Stada-Hemofarm	Nemačka	Farmaceutska industrija	650
Mobilkom- Vip Mobile	Austrija	Telekomunikacije	633
Agrokor	Hrvatska	Prehrambena industrija	614
Banca Intesa- Delta banka	Italija	Bankarstvo	508
Salford Investment Fund	Velika Britanija	Prehrambena industrija	500
Eurobank EFG	Grčka	Bankarstvo	500
Raiffeisen banka	Austrija	Bankarstvo	500
Merkator	Slovenija	Maloprodaja	500
Star-Bev Apatinska pivara	Češka	Prehrambena industrija	487
CEE/BIG shopping centers	Izrael	Nekretnine	470
National bank of Greece - Vojvođanska banka	Grčka	Bankarstvo	425
Credit Agricole Srbija	Francuska	Bankarstvo	264
Fondiarria SAI	Italija	Osiguranje	220
Lukoil- Beopetrol	Rusija	Energetika	210
Pepsi Co Marbo	Velika Britanija	Prehrambena industrija	200
British American Tobacco South East Europe	Velika Britanija	Duvanska industrija	200

Izvor: Strane direktne investicije u Srbiji 2001-2011, str. 13

Neto priliv stranih direktnih investicija u Srbiji u periodu 2001-2005 dostigao je nivo od 3,1 milijardu evra, pri čemu je najveći deo ovog iznosa investiran u procesu privatizacije preduzeća i akvizicije banaka. Pre početka krize, u periodu 2006-2008, nivo SDI je dostigao 6,3 milijarde evra, pri čemu u ovom periodu nisu zabeležene veće *greenfield* investicije. Tačnije, najveća transakcija u istoriji SDI u Srbiji, u iznosu većem od 1,5 milijardi evra, ostvarena je 2006. godine prodajom mobilnog operatora Mobtel, norveškoj kompaniji Telenor. Dodatno, iste godine, prodaja Hemofarma, Vojvođanske i Panonske banke Srbiji je donela rekordan priliv investicija u iznosu od 3,3 milijarde evra. U tabeli 2 dat je pregled najvećih ulaganja stranih investitora u Srbiju u periodu 2001-2011. godina.

Priliv SDI je prepolovljen u 2007. i 2008. godini u odnosu na maksimum priliva SDI ostvarenog u 2006. godini. Svetska ekonomska kriza iz 2008. godine snažno je uticala na smanjenje obima priliva SDI u Srbiji, pošto strani investitori imaju otežan i smanjen pristup finansijskim resursima na globalnom nivou, a njihove mogućnosti za investiranje u Srbiju su, takođe, ozbiljno pogođene i slabim izgledima rasta domaće privrede u uslovima ekonomske krize i povećanim rizicima ulaganja.

TRŽIŠTE RADA I STOPA SIROMAŠTVA

Svetska ekonomska kriza uzdrmala je ceo svet i intenzivirala negativne faktore funkcionisanja tržišta rada. Prosečna stopa nezaposlenosti u EU-28 je sa 7% u 2008. godini porasla na 10,9% u 2013. godini (Eurostat, database). Međutim, u zemljama Evropske unije postojale su značajne razlike u nivou zaposlenosti, pa je tako najveća stopa nezaposlenosti zabeležena u Grčkoj i Španiji (iznad 26%), dok su sa druge strane Austija i Nemačka zadržale stopu nezaposlenosti na nivou od 5%.

Stopa nezaposlenosti u Srbiji znatno je viša u poređenju sa zemljama članicama EU. U Srbiji je broj zaposlenih radnika smanjen za skoro 200.000, što je povećalo stopu nezaposlenosti sa 14,7% na 17,4% krajem 2009. godine. (Procena uticaja politika u oblasti zapošljavanja, str. 10) Zabrinjava podatak da je na kraju 1Q 2010. najveća stopa nezaposlenosti u Evropi (20,1%) upravo izmerna u našoj zemlji (pored Srbije jedino je Litvanija u istom periodu imala ovako visoku stopu nezaposlenosti). U 2010, od ukupno 7,3 miliona stanovnika (bez Kosova i Metohije) bilo je zaposleno 1.795 hiljada lica, od toga je 75,4% lica bilo zaposleno u preduzećima, ustanovama, zadrugama i organizacijama, dok je 441.000 lica radilo u privatnom preduzetništvu. (Republički zavod za statistiku) Stopa nezaposlenosti na kraju 2010. bila je 20,2% što je za 2,8 p.p. više nego u 2009. godini, da bi krajem novembra 2011. godine dostigla rekordnih 23,7% da bi na kraju 1Q 2012. premašila 26%.

Grafikon 4. Stopa nezaposlenosti u Srbiji u periodu 2005-2011. godina, u %

Izvor: Republički zavod za statistiku, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Nacionalna služba za zapošljavanje

Veliki pad stope zaposlenosti proteklih godina u Srbiji prouzrokovao je porast neaktivnih lica, odnosno obeshrabrenih radnika koji su počeli da rade u sivoj ekonomiji. Sprovedena analiza Svetske banke ukazuje da je u sektoru sive ekonomije u Srbiji tokom 2010. na crno bilo angažovano između 650.000 i 700.000 radno aktivnog stanovništva. Najviše nelegalno zaposlenih bilo je u sektorima građevinarstvo, trgovina, turizam i ugostiteljstvo, zanatstvo, uslužni sektor. Godišnje se u Srbiji u okviru neformalne ekonomije obavi promet od oko 4 milijarde evra ili 30% ukupnog godišnjeg prometa roba i usluga. Savez samostalnih sindikata Srbije i Ujedinjeni granski sindikati „Nezavisnost“ tokom maja 2010. godine sprovedli su anketu koja je obuhvatila radno aktivno stanovništvo (838 ispitanika) u 30 opština Republike Srbije. Dobijeni su sledeći rezultati:

- od ukupnog broja ispitanika 20,3% radi na crno,
- 11,1% ispitanika pored legalnog rada dodatno se angažuje u sivoj ekonomiji,
- 55,2% nezaposlenih ispitanika radi na crno kako bi obezbedilo svoju egzistenciju,
- čak 20% ispitanika nema potpisan ugovor o radu,
- oko 94% ispitanika je čulo za sivu ekonomiju pri čemu najveći broj ispitanika ovaj pojam povezuje sa radom na crno (71%),
- samo 3,3% ispitanika ocenio je rad inspekcijских organa u procesu suzbijanja sive ekonomije uspešnim,
- anketirano radno stanovništvo, njih 37% smatra da protiv sive ekonomije na prvom mestu treba da se bori država.

Brojni su razlozi visoke rasprostranjenosti rada na crno u Republici Srbiji. Prvi u nizu je niska stopa zaposlenosti koja poslednjih godina zadržava opadajući trend. Najniži zabeležen nivo nezaposlenosti u 2008. godini nije bio posledica otvaranja novih radnih mesta i povećanja nivoa zaposlenosti, već promene

načina vođenja evidencije¹ od strane nadležnih službi. Drugim rečima, stopa nezaposlenosti se samo prividno stabilizovala (što je posledica usklađivanja metodologije Ankete o radnoj snazi Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije sa Evropskim zavodom za statistiku), da bi se već 2009. godine na tržištu rada situacija pogoršala.

Sektorska struktura zaposlenosti pokazuje da je zaposlenost u poljoprivredi i industriji niska u poređenju sa nivoom zaposlenosti u sektoru usluga. Učešće zaposlenih u sektoru usluga je poraslo sa 45,4% u 2004. godini na 51,7% u 2010. godini. U istom periodu zabeleženo povećanje zaposlenosti u sektoru industrija za 1,2 % (sa 25% na 26,2%), dok je u sektoru poljoprivrede zabeleženo smanjenje zaposlenosti sa 29,4% na 21,9%.

U analizi „Problem nezaposlenosti u Srbiji“, koje je uradio *USAID*, navode se negativne posledice visoke nezaposlenosti i niske zaposlenosti u Srbiji:

- smanjenje društvenog proizvoda zemlje u odnosu na potencijalni, jer znatan deo radne snage ne radi i ne privređuje,
- gubitak ljudskog kapitala, jer znanje i radne sposobnosti nezaposlenih opadaju s vremenom,
- povećanje siromaštva, jer nezaposleni ne ostvaruju nikakav prihod, pa stoga mnogi, posebno oni koji nemaju podršku porodice, postaju siromašni, sa svim posledicama (nizak životni standard, beskućništvo, širenje bolesti itd.),
- proširenje socijalnih problema, pošto nezaposlenost dovodi do psiholoških kriza u životu pojedinca: od porodičnih odnosa (razvodi i slično), preko kockanja i pijančenja, do sitnog kriminala,
- ugrožavanje političke stabilnosti, jer nezaposleni gube veru u demokratske vrednosti i smatraju vladu bezvrednom pošto im nije obezbedila posao, te stoga mogu postati lak plen raznih demagoga i političkih ekstremista.

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. godine posebno ističe ekspanziju programa aktivne politike zapošljavanja. Strategijom je predviđeno da aktivne mere budu usmerene prema teže zapošljivim licima, odnosno na nezaposlena lica koja zbog zdravstvenog stanja, nedovoljnog ili neodgovarajućeg obrazovanja, sociodemografskih karakteristika, regionalne i profesionalne neusklađenosti ponude i tražnje na tržištu rada i dr, teže nalaze zaposlenje. (Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020, str. 37)

Ekonomska kriza je uticala i na nivo mesečnih zarada. U narednoj tabeli je dat pregled zarada zaposlenih u Srbiji u periodu ekonomske krize. Analizom podataka može se uočiti realno smanjenje neto mesečnih zarada zaposlenih (izraženo u evrima), na osnovu kojih se može realnije suditi o kupovnoj moći stanovništva.

1 Veliki broj nezaposlenih samo je prividno dobio radno mesto jer je u evidenciji prebačen u kategoriju „pomažući članovi domaćinstva“. Ova pojava najčešća je bila u ruralnim predelima i za cilj je imala značajno povećanje broja „aktivnog stanovništva“ u poljoprivredi.

Kupovna moć građana Srbije ima stalnu tendenciju opadanja, pa je tako najveće smanjenje neto zarada zabeleženo je u 2010. godini (pad od približno 18% u odnosu na 2008. godinu).

Tabela 3 Zarade zaposlenih u Srbiji u periodu 2008-2011. godina

Godina	Neto zarada (RSD)	Srednji kurs EUR/ RSD	Neto zarade (EUR)	Stopa smanjenja neto zarade (u EUR) u odnosu na 2008.
2008	32.746	81,44	402,1	/
2009 ²	31.733	93,95	337,8	-15,99%
2010	34.142	103,49	329,9	-17,95%
2011	37.976	101,95	372,5	-7,36%

Izvor: Republički zavod za statistiku-Anketa o radnoj snazi; Narodna banka

U periodu 2000-2007. godine stopa siromaštva je u Srbiji u 2008. godini smanjena zahvaljujući stabilnom i kontinuiranom privrednom rastu koji je bio praćen realnim rastom plata i penzija, kao i drugih primanja i socijalnih transfera stanovništvu. Međutim, na jesen 2008. godine, sa otpočinjanjem krize, dolazi do snižavanja životnog standarda, odnosno porasta stope siromaštva (u 2009. godini potrošnja 6,6% ukupnog stanovništva je bila niža od linije siromaštva, dok je u 2010. godini čak 9,2% stanovništva je imalo potrošnju manju od definisane linije siromaštva). U poređenju sa 2008. godinom, povećan je broj stanovnika u Srbiji za 36,6% koji je u 2012. godini živio na liniji siromaštva.

Tabela 4 Stopa siromaštva u Srbiji u periodu 2008-2012.

	2008	2009	2010	2011	2012
Linija siromaštva (mesečno, po potrošačkoj jedinici, u RSD)	7.401	8.022	8.544	9.483	10.223
Stopa siromaštva	6,1	6,9	9,2	6,8	8,8
Broj siromašnih, u 000	470	525	686	499	642

Izvor: Siromaštvo u Republici Srbiji 2008-2010, RZS, obrade Anketa o potrošnji domaćinstava 2011, 2012, 2013. i 2014, RZS.

Pored BDP-a na oscilacije u stopi siromaštva utiče i državna politika prema ličnoj potrošnji. Činjenica je da je država u vreme krize podsticala ličnu i ukupnu potražnju, dok je osnova potrošnje bila bazirana na zaduživanju u inostranstvu. U tom kontekstu, tek nakon nivelisanja javnog duga i realnog rasta BDP-a, u budućnosti možemo očekivati smanjenje stope siromaštva.

2 Od 2009 je proširen obuhvat evidencije zarada zbog promene metodologije.

ULOGA I ZNAČAJ (PREDUZETNIČKOG) OBRAZOVANJA U PREVAZILAŽENJU KRIZE

Sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetništvo predstavlja 99% ukupnog broja privrednih entiteta (19 miliona firmi) kako u zemljama Evropske unije tako i u regionu Zapadnog Balkana i upošljava približno dve trećine radno sposobnog stanovništva (oko 75 miliona ljudi). S tim u vezi, ističe se važnost preduzetništva za privredni razvoj regiona kroz uspostavljanje ekonomsko-obrazovnih konekcija kao i uspostavljanje veze na relaciji privreda obrazovne ustanove u svakoj zemlji regiona Zapadnog Balkana. (Arsenijević-Dimić 2017)

Značaj preduzetničkog obrazovanja proizilazi iz suštine preduzetništva (Paunović 2003; Paunović-Arsenijević i dr. 2019) kao proaktivnog i inovativnog načina razmišljanja. U vremenima kada je znanje prepoznato kao ključni faktor ukupnog društveno-ekonomskog napretka, perspektive budućeg razvoja zemalja će u osnovi zavisiti od njihove sposobnosti da transformišu poslovni sektor, obrazovni sistem i državne strukture kako bi se što kvalitetnije integrisali u ekonomiju znanja. (Gajon-Urbano 2007) Obrazovni sistem i obrazovne institucije imaju ključ pristupa ekonomiji znanja. (Chrisman-Hynes i dr. 1995)

Brojnim strateškim dokumentima preduzetništvo je prepoznato kao osnovna veština u procesu celoživotnog obrazovanja, zbog čega je preduzetničko obrazovanje praktično integrisano u obrazovne sisteme na svim nivoima formalnog (od osnovne škole do univerzitetskog nivoa) i neformalnog obrazovanja. Ono doprinosi razvoju preduzetničkog pristupa i načina razmišljanja kao i razvoju kreativnosti i inovativnosti. (Paunović –Arsenijević i dr. 2019)

Čini se da brojne obrazovne reforme u prošlosti nisu donele očekivane rezultate, a obrazovni sistemi nisu doživeli značajnije promene. (Dimić 2015) Orijentacija na poboljšanje obrazovnih planova i programa nije bila dovoljan preduslov za uspeh reformi. Iako obrazovni programi u osnovi pružaju adekvatna znanja i veštine, oni ne podržavaju u dovoljnoj meri inovacije i preduzetnički duh i kulturu koji su od ključnog značaja u stvarnom poslovnom okruženju. Da bi se obrazovni sistem učinio efikasnijim i efektivnijim, pored unapređenja programa i metoda učenja koje podržavaju preduzetničku kreativnost i inovacije, potrebne su i fundamentalne promene u načinu funkcionisanja obrazovnih institucija. U tom kontekstu, obrazovni sistem treba da bude pripremljen za izazove, pre svega u smislu stvaranja i razvoja koncepta obrazovanja s dugoročnom preduzetničkom komponentom. Obrazovne institucije moraju biti proaktivnije, inovativnije i prilagodljivije, a njihova rukovodstva i zaposleni saradnici moraju kreirati interni ambijent koji će podsticajno delovati na preduzetničko ponašanje i akcije. S tim u vezi, neophodno je raditi na promovisanju preduzetništva i slediti preporuke za unapređenje preduzetničkog obrazovanja u Srbiji kroz (Paunović-Dimić 2016):

- organizovano uvođenje predmeta preduzetništvo na svim nivoima obrazovanja,
- organizovano uvođenje predmeta preduzetništvo kao obavezanog predmeta na visokim školama i univerzitetima,
- razvoj sistema neformalnih preduzetničkih obuka i treninga,
- kreiranje programa za nadarene pojedince, kojima bi u toku školovanja, treninga ili obuka bilo omogućeno pokretanje sopstvenog biznisa,
- razvoj kulture preduzetništva na svim nivoima obrazovanja,
- jačanje veze između privrede i obrazovnih sistema,
- jačanje veze u javno-privatnim partnerstvima,
- kreiranje institucije koja će biti veza između investitora i kreatora inovativnih projekata sa visokoškolskih ustanova,
- razvoj jedinstvenog sistema praćenja i evaluacije preduzetničkog obrazovanja za sve relevantne učesnike,
- organizovanje adekvatnih obuka za nastavni kadar,
- razvoj preduzetničkog duha (inovativnost, kreativnost prepoznavanje šanse na tržištu i preuzimanje kalkulisanog rizika).

ZAKLJUČAK

Činjenica je da je globalna ekonomska kriza iz temelja pogodila razvijene ekonomije, ali i zemlje u razvoju i da je sa sobom donela negativne efekte koji su se u regionu Zapadnog Balkana reflektovali kroz nekoliko kanala. Brz ekonomski rast Srbije, u godinama pre nastupanja finansijske krize, bio je zasnovan na predimenzioniranoj javnoj i ličnoj potrošnji i ekspanziji agregatne tražnje. Međutim, domaća privreda je bila izložena internoj privrednoj krizi koja potiče iz makroekonomske i socijalne nestabilnosti, lošeg rukovođenja privredom od strane vlada, ali i političkih razloga, kao što su ratovi, sankcije i slično.

Srbija je, u poređenju sa zemljama članicama Evropske unije, nedovoljno razvijena, jer raspolaže sa skromnim resursima, uvozno je zavisna zemlja, koja ne iskorišćava izvozne potencijale (izvozi manji obim proizvoda/usluga od ekonomskih mogućnosti). U strukturi izvoza dominiraju primarni proizvodi, sirovine i radno-intenzivni proizvodi sa malom novododatom vrednošću. Generalna poruka je da bi region Zapadnog Balkana, pa i Srbija trebalo da poveća obim izvoza i na taj način pospeši stopu privrednog rasta kao i da ostvari održivu konkurentnost na svetskom tržištu. Strategije razvoja zemalja u tranziciji ističu da jedino izvozno orijentisane zemlje mogu da se izbore sa negativnim efektima ekonomske krize i da na taj način održe makroekonomsku stabilnost kako u zemlji tako i u regionu.

Kada je reč o socijalnim aspektima, neophodno je obezbeđivanje kontinuiranog i dinamičnog privrednog rasta zasnovanog na povećanju obima izvoza, štednje građana kao i na većem prilivu stranih investicija. U tom kontekstu, strateški cilj regiona pa i Srbije bi trebalo da bude povećanje privrednog rasta kao i udela u Evropskoj uniji u cilju suzbijanja postojećeg gępa. Usled nedostatka prihoda od privatizacija i ograničenih mogućnosti daljeg prekomernog zaduživanja u inostranstvu, kako bi izašla iz krize domaća ekonomija mora da sprovede u delo novi model privrednog rasta i razvoja. U ostvarivanju ovog cilja, pred Srbijom je nekoliko izazova: povećanje nivoa zaposlenosti, smanjenje stope siromaštva, rast stranih direktnih investicija, stabilnost finansijskog sektora, dostupnost likvidnih sredstava, povećanje izvoza i uvoza (javne potrošnje).

Međutim, rast ekonomije baziran na novim investicijama nije dovoljan da produktivno apsorbuje kontigent radno sposobne populacije. Dodatno, sve je prisutnije i mišljenje da obrazovni sistem ne proizvodi ljudske resurse koji, svojim znanjima i veštinama, mogu da se bore sa izazovima okruženja kao i da kreiraju pozitivne promene u poslovnom svetu. U tom kontekstu i konkretne mere koje treba da doprinesu rešavanju problema nezaposlenosti moraju više da budu fokusirane na unapređenja obrazovnog sistema. Dodatno, pad realnih zarada velikog broja ljudi koji žive na ivici siromaštva takođe utiče na smanjenje obima trgovine, koje može da ima dalekosežne i opasne posledice po privredu u celini.

LITERATURA

- Arsenijević-Dimić, 2017: Olja Arsenijević-Maja Dimić, *Preduzetničko obrazovanje u zemljama Zapadnog Balkana*, *Law, Economy and Management in Modern Ambience* <http://lemima.rs/fajlovi/LEMiMA_2017_Vol_1.pdf>
- Adžić 2009: Sofija Adžić, „*Ekonomska politika u uslovima globalne depresije i finansijske krize-studija slučaja za Srbiju*“, *Ekonomija* 16 (2), str. 559-608, http://www.staro.rifin.com/root/tekstovi/casopis_pdf/ek_ec_622.pdf
- Business Info Group, *Strane direktne investicije u Srbiji 2001-2011* <http://big.co.rs/upload/Edition/Download/2013-06/Strane_Direktne_Investicije_U_Srbiji_2001_2011.pdf>
- Chrisman –Hynes- Fraser 1995: James Chrisman-Timothy Hynes- Shelby Fraser „Faculty Entrepreneurship and Economic Development: the Case of the University in Calgary“, *Journal of Business Venturing* 10(4) 267-281 < <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S088390269500015Z>>
- Dimić 2015: Maja Dimić, „*Analiza nivoa koncentracije u bankarskom sektoru i u sektoru osiguranja u zemljama centralne i istočne Evrope*“, doktorska disertacija
- Dimić-Paunović-Arsenijević 2018: Maja Dimić-Svetislav Paunović-Olja Arsenijević „*Analysis of the business of the insurance sector in the countries of Central and Eastern Europe in the conditions of the crisis*“, *International Journal of Economics and Law* 8(22), 37-47 < <http://economicsandlaw.org/vol-22/>>

- Dimić-Arsenijević-Lilić 2019: Maja Dimić-Olja Arsenijević-Vladana Lilić "Gross domestic product as an indicator of the economic development of Central and Eastern Europe region in conditions of an economic crisis, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ И ДУХОВНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ, МАТЕРИАЛЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ, ЧАСТЬ 1, 165-169
- Đorđević-Veselinović 2010: Miroslav Đorđević- Petar Veselinović, „Razvojne karakteristike srpske ekonomije u periodu tranzicije“, *Škola biznisa* (1), 21-30 <<http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2010/1.3.pdf>>
- Ekonomski institut, Ekonomski fakultet, Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020, <http://www.kss.org.rs/doc/1102_makroekonomska_proj__razv_Srbije_2011-2020.pdf>
- Fondacija za razvoj ekonomske nauke- Procena uticaja politika u oblasti zapošljavanja <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/05/Procena_uticaja_politika_u_oblasti_zaposljavanja.pdf>
- Gajon-Urbano 2007: Eduardo Gajon-David Urbano "Internal factors affecting the entrepreneurial university: the case of the Tecnológico de Monterrey (Mexico)", *Discussion Papers*, Autonomous University of Barcelona.
- Golubović 2009: Nataša Golubović, „Anatomija globalne finansijske krize i implikacije za zemlje Centralne i istočne Evrope“, *Teme* 33(2), 471-491 <<http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme2-2009/teme%202-2009-08.pdf>>
- Jakopin 2012: Edvard Jakopin „Postkrizna realokacija faktora rasta“, *Ekonomski horizonti* 14 (2), 77-87, http://www.horizonti.ekfak.kg.ac.rs/sites/default/files/Casopis/2012_2/SR/Edvard_Jakopin.pdf
- Međunarodni monetarni fond, World economic outlook, oktobar 2012
- Mićić 2011: Vladimir Mićić „Uzroci i način rešavanja ekonomske krize u Srbiji“, *Škola biznisa* (3), 11-23, <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2011/7.2.pdf>
- Ministarstvo finansija Republike Srbije, Analiza makroekonomskih i fiskalnih kretanja u 2010. godini <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/Analiza%20makroekonomskih%20i%20fiskalnih%20kretanja%20u%202010_%20godini.pdf>
- Ministarstvo finansija, Izveštaj o razvoju Srbije 2010. <<http://mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/IZVESTAJ%20O%20RAZVOJU%20SRBIJE%202010.pdf>>
- Ministarstvo finansija Republike Srbije, Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za 2010. godinu, sa projekcijama za 2011. i 2012. godinu <http://www.mfin.gov.rs/download/pdf/dokumenti/Memorandum%20o%20budzetu%20i%20ekonomskoj%20i%20fiskalnoj%20politici%20za%202010.%20godinu%20sa%20projekcijama%20za%202011.%20i%202012.%20godinu_jun_2009.pdf>
- Ministarstvo finansija Republike Srbije, Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za 2011. godinu, sa projekcijama za 2012. i 2013. godinu <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=7334&change_lang=ls>
- Paunović 2003: Svetislav Paunović. *Preduzetništvo – od biznis ideje do realizacije*. BK Univerzitet, Beograd
- Paunović- Dimić 2016: Svetislav Paunović- Maja Dimić "Entrepreneurship education- factor of human resources development in Serbia", *International Journal of Economics and Law* 6 (17), 93-101 <<http://media3.novi.economicsandlaw.org/2017/07/Paunovic-17-IJEL.pdf>>
- Paunović- Arsenijević- Dimić, 2019: Svetislav Paunović- Olja Arsenijević- Maja Dimić „Preduzetničko obrazovanje u Srbiji – strateški aspekti i implementacije“, *Savremeni problemi i moguća rešenja strategije i strateškog menadžmenta*

- Republički zavod za statistiku, <<http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>>
- Stefanović-Golubović 2009: Tatjana Stefanović- Nataša Golubović „Uticaj globalne finansijske krize na finansijski i realni sektor Srbije“, *Ekonomске teme* 3, 15-27, <<http://www.eknfak.ni.ac.rs/dl/2009/et2009-3.pdf>>
- USAID, Problem nezaposlenosti u Srbiji, <http://www.bep.rs/baza_znanja/documents/labor-policy/Brif%201%20Nezaposlenost.pdf>

Svetislav S. PAUNOVIĆ

Maja S. DIMIĆ

Olja M. ARSENIJEVIĆ

ANALYSIS OF SOCIO-ECONOMIC MOVEMENTS IN SERBIA IN THE CIRCUMSTANCES OF CRISIS

SUMMARY

In the paper social and economic indicators of crisis have been analysed. Before the world economic crisis outbreak, the economic growth in Serbia was based on the exaggerated public and personal expenditure and expansion of aggregate demand. The overflow of the world economic crisis from financial into real sector including the deepening of domestic crisis, had for its consequence macroeconomic and social imbalance in the economy which was reflected in the following: drop of brut domestic product, increase of foreign trade deficit, decreased volume of foreign direct investments, increase of the poverty and unemployment rate. Educational system, as one of key generators of the total growth and economy development, does not still produce human resources which by its knowledge and skills can fight the challenges, and create positive changes in the economic surrounding. In that context, concrete development politics in Serbia must be more and more focused on the development of human capital and improvement of educational system which should become the initiator of new developing cycle.

Key words: Economic crisis, brut domestic product, foreign direct investments, foreign trade, unemployment rate, poverty rate, (entrepreneurial) education.